

ЛЕКСИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ

УДК 811.161.2'373

О.В. Ткаченко

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СТРУКТУРИ ПОНЯТТЯ «ВИХОВАННЯ» (ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

У статті окреслюються особливості вироблення структури моделі поняття «виховання». Семантична структура визначається шляхом усебічного аналізу словниково-го та наукового дефініювання лексеми, що називає поняття. Зазначаються відмінності в об'єктивації поняття лексичними і фразеологічними одиницями. Автор наголошує на важливості аналізу внутрішньої форми фразеологізмів як носіїв етнокультурної інформації. Стаття містить зауваги щодо поділу структури поняття на ядро — пропозиційну зону, і периферію — інтерпретаційну зону. У межах інтерпретаційної зони виокремлюється сильний і слабкий імплікаціонал. Автор зауважує, що фразеологічні одиниці як результат вторинного відтворення мовної картини світу мовцями набувають експресивно-го забарвлення й образності й здебільшого не можуть вербалізувати ядерну зону поняття, хоча розміщуються в межах імплікаціоналу. У роботі названі універсальні компоненти та інтегральні семи ядерної зони досліджуваного поняття. Дібраний фразеологічний матеріал дозволив виділити в межах сильного імплікаціоналу одиниці із семами 'впливати' і 'карати'.

Ключові слова: поняття, фразеологічна одиниця, ядро, периферія, слабкий імплікаціонал, сильний імплікаціонал, виховання.

Ткаченко Е.В. К проблеме определения структуры понятия «воспитание» (средствами фразеологии украинского языка). *В статье описаны принципы разработки структурной модели понятия. Семантическая структура определяется путем всестороннего анализа словарных и научных дефиниций лексемы, которая называет исследуемое понятие; указываются отличия между объективацией понятия лексическими и фразеологическими единицами. Автор обращает внимание на необходимость анализа внутренней формы фразеологизмов, которые являются носителями этнокультурной информации. Статья содержит замечания по вопросу деления структуры понятия на ядро — пропозиционную зону, и периферию — интерпретационную зону. В рамках интерпретационной зоны выделяется сильный и слабый импликационал. Автор отмечает, что фразеологические единицы как результат вторичного воспроизведения языковой картины мира говорящими приобретают экспрессивную окраску и образность и в основном не могут вербализировать ядерную зону понятия, хотя и размещаются в пределах импликационала. Фразеологический материал позволил разместить в пределах сильного импликационала единицы с семами 'влиять' и 'наказывать'.*

Ключевые слова: понятие, фразеологическая единица, ядро, периферия, слабый импликационал, сильный импликационал, воспитание.

Tkachenko O.V. To the problem of concept “upbringing” structure (based on the Ukrainian phraseological units). *This article describes the principles of developing a structural model of the concept. Semantic structure is determined by a comprehensive analysis of dictionary definitions and scientific tokens, which calls the concept. The differences between the objectification of the concept of lexical and phraseological units are indicated. The author draws attention to the*

need for analysis of internal forms of phraseology, which are the carriers of ethnic and cultural information. This article contains comments on the concept of dividing the structure into the nucleus - the propositional zone and the periphery - the interpretive area. As a part of the interpretive area stands out strong and weak implication. The author notes that phraseological units as the result of a secondary playback language picture of the world speak acquire expressive coloring and imagery, and can't verbalize the nuclear zone of the concept, though are placed within implication zone. The paper called universal and integral components of the nuclear semes area investigated concept. Tackling them phraseological material permitted to place within the unit with strong implication zone semes "affect" and "punish". The author points to the long-standing origin PU seme "punish" that is determined by the presence in their lexical filling of the ethno-cultural information and archaisms.

Keywords: *concept, phraseological unit, upbringing, core, peripherals, weak implication zone, strong implication zone.*

Виховання не обмежується віком чи статтю. Цей процес є постійним, залежним від конкретної людини, середовища, історичних передумов і національної свідомості. Відмежування від рідної мови в процесі розвитку людини, на думку О. Потєбні, зумовлює денационалізацію, яка «призводить до дурного виховання, моральної хвороби: неповного використання існуючих засобів сприйняття засвоєного, послаблення енергії думки; до мерзотності спустошення на місці витіснених, але нічим не замічених форм свідомості; до послаблення зв'язку підростаючих поколінь з дорослими, що заміщується тільки слабким зв'язком з чужими; до дезорганізації суспільства, аморальності, уподібнення» [3, с. 71]. Таким чином, мова є провідним засобом виховання, який не можна обмежувати одним предметом, об'єктом чи метою.

Виховання є універсальною категорією, властивою для суспільства на будь-якому етапі його розвитку чи форми існування. Дослідження фразеологічних одиниць (ФО) української мови сприяє не лише встановленню уявлень українців про виховання, але й дозволяє простежити динаміку цього процесу, допомагає визначити етнозначущі компоненти поняття «виховання».

У сучасних лінгвістичних студіях усе частіше звертаються до досліджень, які охоплюють концепти тієї чи іншої мови, що реалізують специфічні ментально значущі уявлення (М. Алефіренко, А. Вежбицька, С. Ганжа, К. Голобородько, Т. Здіховська, Ю. Письменна, К. Полупан, П. Редін, Т. Рудюк, Л. Савченко, Т. Сукаленко О. Фисенко, О. Яцкевич), натомість студіювання понять менш поширене. Таким чином, звернення до проблеми об'єктивації «виховання» у фразеології української мови є не лише актуальним, але й сприяє розробці методів дослідження вербалізованих фразеологічними одиницями понять.

Незважаючи на подібну структуру (ядро і периферія) поняття й концепту, вироблення моделі поняття потребує врахування його логічного характеру: окреслення ядра й периферії на основі дефініцій однойменної лексеми в словниках із залученням його рецепції в науковому дискурсі. Таким чином, для осягнення поняття – його мовної об'єктивації, необхідно відтворити структуру номінативного поля, підпорядковану замкненому понятійному комплексу (сумі вербалізованих значень), що має спільні із семантичним

полем ознаки: «системність, тобто наявність компонентів поля й структурних відношень між ними; семантична й функціональна спільність компонентів поля; ієрархічна будова, що передбачає наявність гіперо-гіпонімічних відношень між компонентами поля; ядро й периферію; розмитість меж між зонами ядра й периферії» [8: 169]. У межах такої структури відсутня асоціативно-термінальна зона, яку часто виділяють у концептах (Ж. Краснобаєва-Чорна, П. Редін, О. Селіванова, О. Яцкевич), оскільки поняття – «це думка про предмети і явища, що віддзеркалює їх загальні й суттєві ознаки» [1: 24].

Структура поняття є двовимірною і складається з пропозиційної (ядерної) та інтерпретаційної (периферійної) зон. Ядерна зона абстрактного поняття характеризується великим обсягом семантичних компонентів. Периферійна зона поділяється на сильний імплікаціонал, що розташовується ближче до ядра в межах периферії, і слабкий імплікаціонал, віддалений від ядра.

Моделювання структури поняття фразеологічними засобами дещо специфічне, оскільки, на відміну від лексики, фразеологічне значення є результатом вторинного відтворення мовної картини світу, що шляхом інтелектуально-емоційного засвоєння дійсності носіями мови набуло образності й оцінності [4: 131]. Тобто ФО, які об'єктивують поняття, належать до його інтерпретаційної зони – сильного чи слабого імплікаціоналу.

З огляду на це, метою нашого дослідження стає визначення сильного імплікаціоналу поняття «виховання» у фразеології української мови.

Об'єктом дослідження є структура поняття «виховання», а предметом – фразеологічні одиниці, що об'єктивують сильний імплікаціонал поняття «виховання».

Дослідження поняття вимагає визначення його семантичної моделі, яка ґрунтується на всебічному аналізі дефініювання в словниках і науковому дискурсі лексеми, що називає поняття. Такий аналіз дозволив виокремити 6 універсальних ознак ядерної зони поняття «виховання» з інтегральними семами:

Універсальна ознака	Інтегральна сема
Процес	Вплив
Об'єкт	Вихованець
Зміст	Знання
Мета	Досягнення виховного ідеалу
Принципи	Принципи
Методи	Спосіб Засіб

У межах дібраного фразеологічного матеріалу найближчими до ядра є одиниці, співвідносні з *процесом* і *методами*.

Процес виховання вербалізують ФО із семами:

– 'навчати': **навчати / навчити (вчити) розуму (доброму) розумові, уму-розуму); навчати на добрий розум; навчати добру і розуму** – «виховувати когось відповідно до ustalених норм, правил, звичаїв і т. ін.» [6: 417]: *Доглядала ж*

[мати] *сама його, сама й навчала Добру і розуму* (Т. Шевченко); **доводити / довести до розуму (до ума, до глузду)** – «виховувати, ростити (про дітей); наставляти, повчати кого-небудь» [6: 212]: *Параска ще довго корила хатніх, до ума доводила невістку* (К. Гордієнко). Значення виховання як навчання і розумового розвитку актуалізується словами-компонентами *розум* – інтелектуальний розвиток і *навчати* – давати знання.

– 'виросувати': **довести / доводити до літ, стати / поставити на (рівні) ноги** – «виростити, виховати і т.ін.» [6: 548]: – *Я круглий сирота: ні роду, ні плоду, ви мене на ноги поставили, ви мене до розуму довели* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Одиниці цього ряду актуалізують виховання як потребу нагляду, догляду, турботи про тих, хто не може за себе відповідати – дітей, що актуалізується внутрішньою формою, наприклад, слово-компонент *літа* реалізує певну темпоральну обмеженість виховання-виросування в українській традиції: **довести / доводити до літ** – «довести, доводити до повноліття (про дітей)» [6: 212]: *Дядина... мене, сироту, до літ довела* (Ганна Барвінок), а **поставити на (рівні) ноги** асоціюється з періодом, коли дитина не може ходити, а тільки повзає, що викликає потребу в підтримці й актуалізує уявлення про виховання-виросування до набуття людиною певного фізичного розвитку.

Зауважимо, що в ФО **доводити / довести до розуму (до ума, до глузду)** є також значення тривалості – вирощувати до досягнення дитиною необхідного рівня інтелектуального розвитку.

– 'переконувати': **наводити на розум, вправляти мозок, вибити дур з голови, вибити з голови**. ФО цього ряду окреслюють процес навчання як корекцію поведінки чи установок: *Вправ йому мозок, щоб газетярів мені не кривдили* (О. Корнійчук).

Слова-компоненти *мозок, голова, розум, дур* вербалізують спрямування діяльності на мисленнєві процеси, що вимагають зміни під час виховання чи перевиховання людини.

– 'сприяти отриманню знань': **виряджати у світ, підносити на тарілочці (на блюдечку), віддавати в науку, вивести / виводити у (широкий) світ**: *Минає рік, минає два, минає десять літ – і школа двері відкрива і виряджа у світ* (М. Упенік).

Одиниці цього ряду окреслюють уявлення українців про важливість індивідуального особистого досвіду в процесі виховання, хоча наявність опосередкованого чи безпосереднього вихователя тут є обов'язковою, оскільки саме він скеровує індивіда в необхідному напрямку.

– 'допомагати зайняти місце в житті (суспільстві)' – окреслює процес соціалізації, який пов'язаний зі сприянням набуття соціального досвіду, що дозволяє вихованцеві віднайти своє місце в суспільстві: **відкрити (відчинити) двері, робити / зробити людину, вивести / виводити в люди, вивести / виводити на (широку) дорогу**.

Дієслівний компонент актуалізує сему впливу як допомоги в процесі виховання (*відкрити, виводити, зробити*), а іменні слова-компоненти підкреслюють її спрямування на соціалізацію. Так лексема *людина* вербалізує уявлення про кінцевий результат виховання – виховний ідеал: «особа як

втілення високих інтелектуальних і моральних властивостей» [5, Т. 4: 567]: *Аби він був одружений на одній з його дочок – навчився б усьому любісінько. О, доньки його хоч з кого зроблять людину* (М. Стельмах).

Українська фразеологія містить етнокультурне уявлення про процес виховання як вироблення в людині необхідних якостей, що дозволяють співіснувати з іншими – бути членом соціуму. Слова-компоненти *дорога, в люди* втілюють образ цього соціуму, але щоб туди потрапити, слід знати як і де набути необхідні уміння, навички й знання, що **відкриють (відчинять) двері** в нього: *Лашка замислилася. Подорож у візку з гетьманами відчинила перед нею останні двері до життя світської жінки* (Іван Ле).

– «створити умови для досягнення успіху». Ці ФО актуалізують створення умов як допомогу вихованцеві: **давати дорогу (стежку), відкривати шлях, вивести / виводити на орбіту, вивести / виводити на вірний (праведний) шлях**.

Слова-компоненти *дорога, стежка, шлях, орбіта* вербалізують не соціум, а цілісне життя, у якому необхідно виробити правильні позиції, чому сприяє виховний вплив – створення відповідних умов, які не залежать від віку чи вже набутого досвіду: *Великий бідак батько. Коли б у світі була така сила, аби вивела його на вірний шлях...*, – *стиха мовила Лукія* (С. Чорнобровець).

Методи виховання, вербалізовані фразеологізмами української мови, дозволяють віднести до сильного імплікаціоналу одиниці із семою 'карати', які поділяємо на 3 групи:

– група «фізичне покарання» репрезентує побиття як метод, що використовується з метою виховання чи перевиховання. Фразеологічне значення та внутрішня форма ФО цього ряду засвідчують провину, неправомірний вчинок, помилку в поведінці чи діяльності, яка вимагає усвідомлення провини й недопущення подібного надалі. У групі цих фразеологізмів смисловим центром виступає дієслівне слово-компонент, що маніфестує значення «дія, зреалізована певним способом». Усього нараховуємо 40 фразеологізмів, мотивованих стрижневими словами-компонентами: **всипати: всипати гарячих, всипати на галушки, всипати по перше, всипати патиків; втерти: втерти маку, втерти часнику, кабаки; гладити: гладити по спині; годувати (частувати): годувати лящами, потиличниками; гріти: гріти спину (ребра), плечі: пам'ятного, на горіхи, під (сьоме) ребро, (інколи зі сл. *всипати, пригощати*) березової каші, припарки, пинхви, жару, перцю, кабаки, чосу, прочуханки, прикурити, духопелів (духопеликів), нагінку (нагоняй), копоті, чортів, дрозда; дерти: дерти шкіру, дерти лико; дубити: дубити линтварі; краяти: краяти ремені зі шкіри; знімати (спустити): знімати стружку, знімати голову, спустити шкіру; латати: латати боки; нам'яти: нам'яти вуха, шию, боки, чуб, парші, потилицю; посвятити: посвятити лозиною; справити: справляти парню; узяти: узяти в нагай: Ніколи його ніхто не бив, а батько й поготів. Бабуся в дитинстві частувала потиличниками й давала ляпанців, але то була не кара, а ласка** (В. Собко).

Дібрані ФО називають інтенсивні фізичні дії, що спричиняють більові відчуття. Кількісно найбільший ряд із дієсловами *дати, нам'яти, вибити,*

втерти, гріти, дерти, знімати, тому що, вочевидь, стрижневий дієслівний компонент найбільш узагальнено називає дію фізичного впливу, а інші елементи лексичного наповнення вказують на «місце фізичного впливу» (*спина, ребро, чуб, шкура / шкіра, голова* тощо) або ж перифрастично називають спосіб впливу: *березова каша* – різки з берези, *гарячі* – пропарені різки для биття; *палик* – палиця; *нагаї* – батіг тощо.

ФО цієї групи внутрішньою формою окреслюють низку етномаркованих реалій, які дозволяють відтворити умови виховного процесу українців. Наприклад, **всипати по перше число** – виникнення одиниці пов'язане з часами, коли учнів у школах шотижня били. Якщо покарання було надто сильним, то учня не били до першого числа наступного місяця. Значення ФО **дати (всипати, пригощати) березової каші** взято, «очевидно, зі шкільного мовлення. Усіх учнів щосуботи (а часом і частіше) сікли березовими різками – давали своєрідної (березової) каші» [7: 71]: *Всипати б такій березової каші, щоб не хитрувала, наче циганка на ярмарку* (М. Стельмах).

– група «покарання словом» вербалізує метод словесного впливу і маніфестує сему 'сварити, гостро критикувати', де продуктивними виступають дієслова-компоненти **терти (розтирати, протирати, скребти): моркву, на порох, з пісочком; брати: в обмолот, в шори, криком; дати: нагану, духу; пекти: в самі печінки, до живого (серця); читати (вчитувати): нотації, молитву (проповідь); бити (кресати): словом, по руках; викликати на килим; гризти голову; накрити мокрим рядном; накручувати хвоста; перегнати на гречку; розчистити під горіх; тикати (під ніс) кислиці; узяти в молотки: «Артільні трударі, галасливе жіноцтво, яке не раз **брало** Оксена в такий обмолот, що він не знав куди подітися..., ішли поволі, спідлоба позираючи на німецьких солдат (Г. Тютюнник); [Руфін:] *Ти боляче мене **словами б'єш**... гірка се правда... Та нема вже ради... запався шлях до чесного життя* (Леся Українка).**

Метод словесного впливу в сучасній педагогіці обумовлює використання роз'яснення, розповіді, бесіди чи позитивного прикладу з метою поповнення знань про мораль і вироблення у вихованця правильних моральних понять. Репрезентоване засобами ФО використання цього методу також має на меті покращення моральних якостей вихованця (слова-компоненти релігійної тематики *молитва, проповідь*), але ґрунтується на негативному, агресивному впливові на психоемоційний стан об'єкта, що доводять компоненти *гризти, накрити, накручувати, протирати* тощо й мотивує уявлення про словесний вплив як «покарання».

– група «покарання взагалі», представлена 7 ФО, що не конкретизують вид покарання або узагальнюють його й мають спільну сему 'суворо карати': **варити без вогню; дати гарту, кучму; зробити вишкварки; оббивати пір'я; облупити шкуру; прописати їжицю: Сашко подумав, що Гені таки справді **перепав** на горіхи. Йому стало навіть жалко цього товстого хлопця... (Д. Ткач); *Такий шкуру облупить кожному, хто посміє говорити про його темні діла* (З газети).**

З огляду на широку репрезентацію ФО методу покарання, можемо стверджувати, що подібний вплив був поширений серед українців або вирізнявся високою результативністю, а частотність уживання дієслівного

компонента *дати* як образної основи внутрішньої форми фразеологізмів є спільним для кожної групи й засвідчує, що покарання не було чимось жахливим, а, навпаки, сприймалося як можливість отримати знання, досвід тощо від того, хто *дає* (карає).

Так процес виховання безпосередньо пов'язаний із вирощуванням, навчанням, допомогою вихованцеві. Натомість уживання архаїчних слів-компонентів у фразеологізмах, що окреслюють методи покарання (*патики, линтварі, гарт, кучма, гарячі*), указує на їх давнє походження й об'єктивує цей засіб впливу як застарілий. Перспективним для нашого дослідження є докладний аналіз моделі поняття «виховання» та ідеографічна класифікація фразеологізмів з огляду на особливості відображення універсальних і диференційних ознак у їх значеннєвій структурі.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Иная** ментальность / [Карасик В. И., Прохвачева О. Г., Зубкова Я. В., Грабарова Э. В.]. – М. : Гнозис, 2005. – 352 с. 2. **Корнетов Г. Б.** История педагогики за рубежом с древнейших времен до начала XXV века: монография / Г. Б. Корнетов. – М.: АСОУ, 2013. – 436 с. 3. **Потебня А.А.** Из записок по теории словесности / А.А. Потебня. – Харьков: Изд. А.А. Потебня, 1905. – 652 с. 4. **Редін П. О.** Концепт «Воля» в українській мовній картині світу: Монографія / П.О. Редін, О. О. Яцкевич. – Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2012. – 264 с. 5. **Словник** української мови. Академічний тлумачний словник 1970 – 1980. – [Режим доступу] : <http://sum.in.ua/>. 6. **Словник** фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.] – К. : Наукова думка, 2008. – 1104 с. 7. **Ужченко В. Д.,** Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко – К.: Освіта, 1998. – 224 с. 8. **Щур Г. С.** Теория поля в лингвистике / Г. С. Щур. – М.: изд-во «Наука», 1974. – 256 с.

Ткаченко Олена Володимирівна – викладач української мови, Харківський базовий медичний коледж №1, Україна, 61002, м. Харків, вул. Революції, 3.

E-mail: tkachenko_olena@mail.ua

tel: +0997010979

<http://orcid.org/0000-0001-6780-4044>

Ткаченко Олена Володимирівна – Teacher of the Ukrainian Language, Kharkiv Base Medical Colledge № 1, Ukraine, 61002, Kharkiv, Revolutsii Str, 3